

Για μια νέα σύμπραξη της Παιδαγωγικής του Θεάτρου και του Μουσείου

Σίμος Παπαδόπουλος

*Επίκουρος Καθηγητής, ΠΤΔΕ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης
syrapado@eled.duth.gr*

Αναστασία Φιλιππουπολίτη

*Επίκουρη Καθηγήτρια, ΤΕΕΠΗ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης
afilippro@psed.duth.gr*

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται η αποτίμηση της σύμπραξης δυο διεπιστημονικών πεδίων, της Παιδαγωγικής του Θεάτρου και της Μουσειακής Αγωγής. Θεωρώντας ότι το σύγχρονο μουσείο και η ανάγκη να προσελκύσει ένα πιο διευρυμένο κοινό το οδηγούν να αναθεωρεί παρόντα μοντέλα εξήγησης και ερμηνείας των συλλογών του, προτείνουμε μια δημιουργική προσέγγιση των μουσειακών εκθεμάτων. Ειδικότερα, η θεατρική προσέγγιση αποτελεί γόνιμο εκπαιδευτικό περιβάλλον και μέσον ενδυνάμωσης της συνάντησης του μουσειακού αντικειμένου και των επισκεπτών, τους οποίους εμπλέκει με τρόπο βιωματικό, μέσω θεατρικών ρόλων, στην βαθιά κατανόηση του μουσειακού κόσμου, των αιτιωδών σχέσεων και της συνολικής πραγματικότητας, η οποία βρίσκεται πίσω από τα μουσειακά εκθέματα.

Λέξεις-κλειδιά: μουσείο, έκθεμα, ερμηνεία, μουσειακή μάθηση, θεατρικές τεχνικές, διερευνητική δραματοποίηση, παιδαγωγική του θεάτρου

Abstract

In the present article we attempt to evaluate the synergy between two interdisciplinary areas, Theatre Pedagogy and Museum Education. Considering that the contemporary museum and the need to attract a wider audience lead the museum to re-evaluate the present models of collections' explanation and interpretation, we therefore propose a creative approach to the museum exhibit. Especially, drama is a fruitful educational

context and a means of empowering the encounter between the museum object and visitors that are engaged in an experiential way through theatrical roles, deep understanding of the museum world, causal relations and the holistic reality situated behind museum exhibits.

Keywords: museum, exhibit, interpretation, museum learning, drama techniques, inquiry drama, theatre pedagogy

Εισαγωγή

Το μουσείο ως χώρος αναπαραστάσεων, αφηγήσεων και συμβολισμών έχει αποτελέσει εδώ και τουλάχιστον τρεις δεκαετίες το αντικείμενο συστηματικής διεπιστημονικής έρευνας (βλ. MacDonald, 2012). Οι συλλογές που συγκροτεί και επιμελείται το μουσείο αντανακλούν αφενός την ιστορία των διανοητικών ρευμάτων και των πρακτικών τής εκάστοτε εποχής στην οποία συγκροτούνται και αναδεικνύουν τα μοντέλα που αναπτύχθηκαν για να συστηματοποιήσουν τη γνώση των ανθρώπων τόσο για τον μακρόκοσμο όσο και τον μικρόκοσμο. Οι συλλογές εμπεριέχουν την *πολιτισμική βιογραφία* (cultural biography) κάθε αντικειμένου που περιλαμβάνεται σε αυτές και ενσωματώνουν το πολιτισμικό, πολιτικό, κοινωνικό και επιστημολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο το αντικείμενο δημιουργήθηκε και λειτούργησε μέχρι την μουσειοποίησή του (βλ. Pearce, 2002). Επομένως, ως φορείς πολυσημίας τα μουσειακά αντικείμενα αποτελούν παιδαγωγικό μέσο, ενώ η μουσειακή έκθεση ως η κυριότερη επικοινωνιακή λειτουργία τού μουσείου αποτελεί τη δημιουργική ερμηνευτική πράξη, που αναζητά αποκωδικοποίηση εκ μέρους των επισκεπτών.

Στις αρχές του 21ου αιώνα, τα μουσεία, όπως αναφέρεται σε διάφορες σχετικές μελέτες (βλ. Black, 2009, Pettersson *et al*, 2010), στοχεύουν στη διεύρυνση του κοινού τους. Προς αυτή την κατεύθυνση, τα μουσεία ενθαρρύνονται από τους σχετικούς διεθνείς πολιτιστικούς οργανισμούς (για παράδειγμα, το Δίκτυο Ευρωπαϊκών Μουσειακών Οργανισμών-NEMO) να αναπτύξουν νέες μορφές προβολής των μουσειακών αντικειμένων είτε αυτές αφορούν στην χρήση νέων τεχνολογιών προκειμένου να εμπλουτισθεί η μουσειακή ερμηνεία του επισκέπτη ή σε εκθεσιακές πρακτικές που σχετίζονται με την κινητικότητα των συλλογών εκτός μουσείου, όπως για παράδειγμα με μορφή περιοδεύουσας έκθεσης σε άλλες χώρες και μουσεία (βλ. Λαζαρίδου, 2008· Φιλίππουπολίτη, 2018). Επιπλέον, οι επιταγές της

Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τομέα του Πολιτισμού κάνουν λόγο τα τελευταία χρόνια, μεταξύ άλλων, για Καινοτομία και Δημιουργικότητα, αλλά και για δημιουργικές συμπράξεις με άλλους πολιτιστικούς φορείς προκειμένου να προωθηθούν νέες οπτικές στην επιμελητική δράση (curatorial practice) για την παρουσίαση του πολιτιστικού αποθέματος των μουσείων.

Η Παιδαγωγική του Θεάτρου στο μουσείο

Σε αυτό το πλαίσιο, η Μουσειακή Αγωγή, εφόσον αποτελεί μία καθοριστική μορφή παρέμβασης και τρόπο ερμηνείας των υλικών τεκμηρίων, χρειάζεται να αναπροσαρμόζει μεθόδους και τεχνικές προκειμένου να καθιερώσει ένα σταθερό κοινό, των επανερχόμενων επισκεπτών (Black 2009) και να επιδιώκει την προσέλκυση νέων δυνητικών επισκεπτών. Οι εκπαιδευτικές θεωρίες που απορρέουν από τις σύγχρονες τάσεις της Παιδαγωγικής επιστήμης αξιοποιούνται ως εκπαιδευτικές θεωρίες στο μουσείο και έχουν αποφέρει μια πληθώρα εφαρμογών (Φιλίππουπολίτη στο: Νικονάνου, 2015). Βασική προϋπόθεση στις σύγχρονες εκπαιδευτικές θεωρίες είναι ο ενεργός επισκέπτης, δηλαδή ένας επισκέπτης με τα χαρακτηριστικά του ενεργού μαθησιακού υποκειμένου, που νοηματοδοτεί (meaning making) τα όσα διαδραματίζονται στον εκθεσιακό χώρο. Από την πλευρά του, το σύγχρονο μουσείο επιδιώκει να διαμορφώσει τις συνθήκες εκείνες που θα συμβάλλουν σε μια θετική μουσειακή και μαθησιακή εμπειρία για τους επισκέπτες του (βλ. Νικονάνου, 2015).

Στην εφαρμοσμένη τους διάσταση, οι εκπαιδευτικές θεωρίες που υποστηρίζουν την ενεργητική στάση του επισκέπτη, αξιοποιούν τεχνικές και μέσα που διαθέτουν τη ζωντάνια και τη μαθησιακή αποτελεσματικότητα της αναδημιουργίας στη συνείδηση των επισκεπτών, ώστε αυτοί να συνδέονται άμεσα με το κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκαν και λειτούργησαν σε προηγούμενες εποχές τα εκτιθέμενα αντικείμενα (βλ. Filippoupoliti & Sylaiou, 2015). Με μια τέτοια νεωτερική θεώρηση οι μουσειακές συλλογές ανανοηματοδοτούνται από τους επισκέπτες, που βρίσκονται σε συγκινησιακή και μαθησιακή ετοιμότητα, καθώς αυτοί εντάσσονται σε ένα ισχυρό βιωματικό συγκείμενο, το οποίο χαρακτηρίζεται από έντονη κριτικοστοχαστική δυναμική. Σε αυτό οι επισκέπτες παύουν να είναι απλοί αποδέκτες και παρατηρητές οπτικοακουστικού και

γραπτού πληροφοριακού υλικού, που τα τελευταία χρόνια ολοένα και περισσότερο διαπιστώνουμε ότι η προσέγγισή του δεν έχει τα αναπτυξιακά ποιοτικά χαρακτηριστικά της αναγκαίας εσωτερίκευσης, που μόνη αυτή μπορεί να δράσει ουσιαστικά παιδαγωγικά και ψυχ-αγωγικά. Αντίθετα, μια αλλαγή της σχέσης τους με τα παριστώμενα εκθέματα, που καθιστά τη διαδικασία της προσέγγισης του παρελθόντος συγκινησιακό βίωμα, ενεργό και αλληλεπιδραστική μέθεξη, μπορεί να συμβάλει στο να διαμορφώσει τελικά ένα δυναμικό πεδίο άσκησης κοινωνικοπολιτικής κρίσης και πρακτικής.

Αν και τις τελευταίες δεκαετίες έχουν εκσυγχρονιστεί με γοητευτικές οπτικοακουστικές και ψηφιακές εφαρμογές, τα μουσεία συνεχίζουν να μην εγγυώνται την ηθικοπολιτική και ενσυναισθητική θεώρηση της ανθρώπινης προόδου. Ένας από τους κύριους λόγους είναι η απουσία χρόνου για ανάπτυξη του απαραίτητου βιώματος. Ο επισκέπτης, συνήθως, μπαίνει σε μια μουσειακή έκθεση για να καταναλώσει το πολιτιστικό προϊόν, να το αποθησαυρίσει στον ατομικό φάκελο πληροφοριών, σχεδόν πάντα με βιασύνη, προκειμένου να προλάβει να περιηγηθεί τους χώρους του μουσείου, χωρίς να είναι έτοιμος να διαθέσει τον απαραίτητο ψυχικό και πραγματικό χρόνο, προκειμένου να συγκινηθεί, να σκεφτεί, να αναγεννηθεί. Επίσης, ο χώρος του μουσείου που συνιστά περιοχή νοητικής μετάβασης στο παρελθόν, χαρακτηρίζεται, συνήθως, από απουσία μέθεξης και ουσιαστικής εναρμόνισης με το συγκεκριμένο κοινωνικο-ιστορικό βίωμα. Η επίσκεψη λειτουργεί σε συνθήκες παρακολούθησης και όχι βίωσης. Η κατανάλωση του πολιτιστικού προϊόντος δεν αφήνει να λειτουργήσει ο εσωτερικός ανθρώπινος ρυθμός, με αποτέλεσμα η εντύπωση του βιώματος να απαλείφεται πολύ γρήγορα με αποτέλεσμα να ακυρώνεται η δυναμική της αλλαγής που μπορεί να επιφέρει η εμπειρία της περιήγησης στον ψυχο-διανοητικό κόσμο του επισκέπτη. Είναι ανάγκη, λοιπόν, τα σύγχρονα μουσεία να δίνουν συμμετοχική προοπτική στους επισκέπτες, οι οποίοι ως συμμετέχοντες θα μπορούν να βιώνουν και να ανα-βιώνουν τη ζωή που απηχούν τα εκθέματα. Σε αυτό το πλαίσιο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αξιοποίηση παραστασιακών μεθόδων και τεχνικών, με τις οποίες θα επιτευχθεί η αναπαράσταση και διερεύνηση του ανθρωπογενούς και φυσικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο δημιουργήθηκαν και λειτούργησαν τα αναπαριστώμενα εκθέματα.

Πράγματι, μια νέα αντίληψη στην προσέγγιση του μουσειακού εκθέμα-

τος είναι η θεατρική προσέγγισή του (βλ. Bridal, 2004, Bennett, 2012). Το θέατρο με την εποπτική και αλληλεπιδραστική του δύναμη μπορεί να ενδυναμώνει τα μουσειακά περιβάλλοντα, καθώς δημιουργεί σκηνικές αναπαραστάσεις βιωμάτων της ιστορικής μνήμης. Εμπλέκει τους επισκέπτες, με τρόπο σωματοψυχικό και διανοητικό, μέσω θεατρικών ρόλων, στην αναπαράσταση και βαθιά κατανόηση του μουσειακού κόσμου, των αιτιωδών σχέσεων και της συνολικής πραγματικότητας, η οποία βρίσκεται πίσω από τα μουσειακά εκθέματα. Οι θεατρικοί κώδικες δίνουν τη δυνατότητα στους επισκέπτες, με τρόπο παιδαγωγικά σύγχρονο και έγκυρο, να συναντούν πρόσωπα της ιστορίας και της μνήμης, να συνομιλούν μαζί τους και να τους καταλαβαίνουν με κρίση, η οποία προκύπτει όχι από τη στεγνή πληροφορία, αλλά κατεξοχήν από τη μέθεξη και τη συγκίνηση (βλ. Γραμματάς, 2011, 2016). Η τελευταία γεννιέται και αναγεννά το γνήσιο ενδιαφέρον, που οδηγεί στο στοχασμό, την ενσυναίσθηση και τη μεταγνώση.

Η Παιδαγωγική του Θεάτρου, ως επιστημονικός κλάδος στο πεδίο των θεατρικών σπουδών, μπορεί να συνεισφέρει στην πολιτισμική ευαισθητοποίηση και ενημερότητα των επισκεπτών. Αυτό μπορεί να το πετυχαίνει με την ενεργό εμπλοκή τους, καθώς ως συμμετέχοντες-ηθοποιοί, με την καθοδήγηση έμπειρων εμψυχωτών, θα συμμετέχουν σε σκηνικές αυτοσχέδιες δράσεις, ορισμένης χρονικής διάρκειας, βασισμένες σε υποθέσεις-σενάρια, στα οποία κεντρικό ρόλο έχει η έννοια και η λειτουργία του εκάστοτε εκθέματος ή συλλογής. Μια σκηνική δράση μπορεί να αναπτύσσεται προκειμένου οι συμμετέχοντες να βιώνουν τις ανιστορούμενες καταστάσεις, με σκοπό να καθίστανται ικανοί να εξηγούν, να ερμηνεύουν και ως εκ τούτου να κατανοούν τις ποικίλες λειτουργίες και νοηματοδοτήσεις των μουσειακών αντικειμένων (κοινωνική, ανθρωπολογική, οικονομική, κ.ά.). Προς αυτήν την κατεύθυνση τονίζουμε την ανάγκη αξιοποίησης θεατροπαιδαγωγικών μεθόδων, όπως η διερευνητική δραματοποίηση (inquiry drama), ο μανδύας του ειδικού (mantle of the expert) (βλ. Heathcote & Herbert, 1985· Heathcote & Bolton, 1995), το παιχνίδι των ρόλων (role playing), κ.ά., για τη βιωματική εκπαίδευση και ψυχαγωγία των επισκεπτών, οι οποίοι ως άτομα, οικογένειες και μαθητές σχολείων, θα μπορούν να εμπλέκονται σε εκπαιδευτικά και ψυχαγωγικά προγράμματα.

Τα δραματικά περιβάλλοντα που δημιουργούνται είναι κατεξοχήν αναστοχαστικά και αξιολογικά (βλ. Neelands, 1996, O'Toole, 1992), όπου οι συμμετέχοντες αναπτύσσουν την ευαισθησία και κριτική τους στάση σε

ζητήματα που αφορούν στα κρυμμένα νοήματα των μουσειακών εκθεμάτων. Συλλαμβάνουν τη διαχρονία των ανθρωπίνων ελπίδων για πρόοδο και ευημερία, την αέναη αγωνία των ανθρώπων για την επιβίωση και την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη, τις καλλιτεχνικές και, εν γένει αισθητικές, αναζητήσεις και τάσεις της αντίστοιχης εποχής.

Ο εμπυχωτής, στο σύντομο χρονικό διάστημα της επίσκεψης, ενισχύει το συγκινησιακό και διανοητικό βίωμα της αναπαριστώμενης κατάστασης (βλ. Gleni & Papadopoulos, 2010). Με τις κατάλληλες ερωτήσεις του, ενεργοποιεί τα βαθύτερα ερωτήματα και απορίες του επισκέπτη για την ντοκουμενταρισμένη ή επινοημένη –και πάντα με επιστημονικά κριτήρια θεμελιωμένη– ιστορία και τη λειτουργία των εκθεμάτων μέσα σε αυτή. Ο επισκέπτης, ευρισκόμενος σε θεατρικό ρόλο, θα χρειαστεί να αναρωτηθεί, να εκφράσει τις απόψεις του, να πάρει θέση ευθύνης για όσα διερευνώνται σε ένα δραματικό περιβάλλον, που καθίσταται απορηματικό-στοχαστικό και, επομένως, ψυχοπνευματικά δυναμικό.

Για το σχεδιασμό και τη διεξαγωγή των μουσειακών θεατρικών δράσεων εισάγουμε και προτείνουμε τις θεατρικές τεχνικές *‘μουσειοπαιδαγωγός σε θεατρικό ρόλο’* και *‘επισκέπτης σε θεατρικό ρόλο’*, οι οποίες υποστηρίζονται κι από άλλες τεχνικές θεάτρου, που –στην ίδια συναντίληψη– έχουν παρουσιαστεί στο σύγγραμμα με τίτλο: *Παιδαγωγική του Θεάτρου* (Παπαδόπουλος, 2010). Επίσης, η κοινωνική-ανθρωπολογική μέθοδος της διερευνητικής δραματοποίησης (Παπαδόπουλος, 2007, Karagianni & Papadopoulos, 2019), μπορεί να δημιουργεί γόνιμο δραματικό περιβάλλον για τη διερεύνηση μουσειακών εκθεμάτων.

Ειδικότερα, η *διερευνητική δραματοποίηση στο μουσείο* μπορεί να διαρθρώνεται σε πέντε στάδια:

α. *δημιουργία ατμόσφαιρας ομάδας στο μουσείο*: Στόχος είναι η καλλιέργεια δεξιοτήτων ψυχοκοινωνικής, ψυχοκινητικής και δραματικής έκφρασης και επικοινωνίας με ασκήσεις γνωριμίας και εμπιστοσύνης μεταξύ των μελών της ομάδας, καθώς και με ασκήσεις παρατηρητικότητας, μνήμης και φαντασίας με αξιοποίηση των αισθητηρίων.

β. *γνωριμία με το μουσειακό περιβάλλον* (επαφή με το υπό διερεύνηση έκθεμα μέσω οπτικοακουστικού, υλικού ερεθίσματος, γραπτού κειμένου ή αποσπάσματος λογοτεχνικού-καλλιτεχνικού έργου): Στόχος είναι η εισαγωγή των συμμετεχόντων στον κόσμο του εκθέματος, που κινείται μεταξύ της ιστορίας και μυθιστορίας. Ο μουσειοπαιδαγωγός παρουσιάζει το ερέ-

θισμα ή το κείμενο, που θα αποτελέσει βάση για τη δραματική διερεύνηση της ιστορίας, τους ενημερώνει για τις ενέργειες που θα αναλάβουν, εισάγει την οπτική γωνία από την οποία θα διερευνήσουν το θέμα και τη δραματική ένταση.

γ. *δημιουργία νέου δραματικού-νέου περιβάλλοντος*: Στόχος είναι η δραματική διερεύνηση και αναδημιουργία ενός περιβάλλοντος και η κατανόηση των συμμετεχόντων σχετικά με τη ζωή (πολιτισμική βιογραφία) του εκθέματος. Από κοινού προσδιορίζουν βασικά στοιχεία της ιστορίας και διερευνούν καταστάσεις, στις οποίες συμμετέχουν σε θεατρικό ρόλο με χρήση κατάλληλων θεατρικών τεχνικών, που φωτίζουν την έρευνα σχετικά με τα εκθέματα, αναδεικνύουν δεξιότητες δραματικές, οργανωτικές, εκφραστικές, διαλογικές, επικοινωνιακές, στοχαστικές, αξιολογικές, ενώ ο μουσειοπαιδαγωγός αναπτύσσει δεξιότητες εμπύχωσης προς τους συμμετέχοντες.

δ. *αξιολόγηση της δράσης*: Στόχος είναι η αξιολόγηση της δραματικής έρευνας σχετικά με το έκθεμα και την αυτοαξιολόγηση των συμμετεχόντων ως προς το περιεχόμενο, τη διαδικασία, το ψυχοκοινωνικό πλαίσιο της ομάδας, τις γνωστικές αλλαγές την προσωπική και συναισθηματική ανταπόκριση.

ε. *σκηνική παρουσίαση της δράσης*: Στόχος είναι η προαιρετική θεατρική παρουσίαση, όπου οι συμμετέχοντες σε θεατρικό ρόλο θα αναδεικνύουν ιστορικά και καλλιτεχνικά σημεία της παράστασης, με χρήση σχετικών προς τα μουσειακά εκθέματα αντικειμένων.

Επίλογος

Είναι σαφές, πλέον, ότι δεν αρκεί για τα μουσεία να λειτουργούν ως προθήκες για θέαση και συλλογή πληροφοριών. Αντιθέτως, χρειάζεται να εστιάζουν σε νέες δημιουργικές πρακτικές, αν και αυτό από μόνο του δεν αρκεί: δεν είναι, άλλωστε, μόνο το κριτήριο του 'νέου' που εγγυάται την αξία της πνευματικής υπόστασης του ανθρώπου. Τα σύγχρονα μουσεία θα πρέπει να βρίσκουν τρόπους, οι οποίοι θα διδάσκουν τη ζωή μέσα από την ανάδειξη της ανθρώπινης εμπειρίας και των έργων της, που θα δείχνουν την ανάγκη για σεβασμό της ανθρώπινης ζωής όπως αυτή νοηματοδοτήθηκε μέσα από τον μόχθο και την πρόοδο. Έτσι, θα αποτελούν αυθεντικά ζωντανούς οργανισμούς και χώρους βιωματικής διερεύνησης της κοινωνικής ζωής και των επιταγών της. Η προετοιμασία του κοινού μέλλοντος

αποτελεί κεντρικό ζητούμενο για την αποτελεσματική λειτουργία ενός σύγχρονου μουσείου και θα πρέπει να σχεδιάζεται με κριτήριο την επαφή των επισκεπτών με την πείρα και το παράδειγμα της σιωπηρής μνήμης μιας παλαιότερης κοινωνίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ελληνόγλωσση

- Black, G. (2009). *Το Ελκυστικό μουσείο. Μουσεία και επισκέπτες*. Αθήνα: Εκδόσεις Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς.
- Γραμματάς, Θ. (2011). Η μνήμη του θεατή. Στο Θ. Γραμματάς (επιμ.), *Εισαγωγή στην Ιστορία και τη Θεωρία του θεάτρου* (σσ. 173-195). Αθήνα: Εξάντας.
- Γραμματάς, Θ. (2016). *Το θέατρο ως πολιτισμικό φαινόμενο*. Αθήνα: Παπαζήσης
- Λαζαρίδου, Α. (2008). Η κινητικότητα των συλλογών. *ILISSIA Περιοδική Έκδοση για Θέματα Μουσείων*. 2, 8-13.
- MacDonald, S. (επιμ.) (2012). *Μουσείο και μουσειακές σπουδές. Ένας πλήρης οδηγός*. Αθήνα: Εκδόσεις Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς.
- Νικονάνου, Ν. (επιμ.). (2015). *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα*. Αθήνα: ΣΕΑΒ.
- Παπαδόπουλος, Σ. (2007). *Με τη γλώσσα του θεάτρου. Η αξιοποίηση της διερευνητικής δραματοποίησης στη διδασκαλία της γλώσσας*. Αθήνα: Κέδρος.
- Παπαδόπουλος, Σ. (2010). *Παιδαγωγική του Θεάτρου*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Pearce, S. (2002). *Μουσεία, αντικείμενα, συλλογές. Μια πολιτισμική προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Φιλίππουπολίτη, Α. (2015). Εκπαιδευτικές θεωρίες και Μουσειακή Μάθηση. Στο Ν. Νικονάνου (επιμ.), *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα*. Αθήνα: ΣΕΑΒ.
- Φιλίππουπολίτη, Α. (2018). Πολιτιστικός εθνικισμός/πολιτιστικός διεθνισμός και οικουμενικά μουσεία. Μια επισκόπηση θέσεων. Στο Μ. Κοντοχρήστου (επιμ.), *Διεθνές Γίνεσθαι και Πολιτισμός. Προκλήσεις και Προοπτικές* (σσ. 149-166). Αθήνα: Σιδέρης.

Ξενόγλωσση

Bennett, S. (2012). *Theater and Museums*. New York: Palgrave.

Bridal, T. (2004). *Exploring Museum Theatre*, U.S: Lanham.

Filippoupoliti A. & S. Sylaiou (eds). (2015). Creative Synergies and Pedagogic Innovations in Multicultural Contexts, *Museum & Society special issue: Museum Education Today* 13(2).

Gleni, Ch. & Papadopoulos, S. (2010). When Drama Animator meets Inter-cultural Teacher: Pedagogy of Communicative Globalism and Inclusion. In P. Mata (ed.), Malta International Conference electronic Proceedings (16-18.9.2010): *Intercultural education as a project for social transformation. Linking theory and practice towards equity and social justice* (pp. 138-152). Mdna-Malta: International Association of Intercultural Education / Inter Network.

Heathcote, D. & Herbert, P. (1985). A Drama of Learning: Mantle of the Expert. *Theory Into Practice*, 24 (3), 173-180.

Heathcote, D. & Bolton, G. (1995). *Drama for Learning, Dorothy Heathcote's Mantle of the Expert Approach to Education*. Portsmouth: Heinemann.

Karagianni, L. A. & Papadopoulos, S. (2019). Museum Experience through Inquiry Drama, *National Drama Research* 10(1).

Neelands, J. (1996). Reflections from Ivory Tower: Towards an Interactive Research Paradigm. Στο Ph. Taylor (Ed.), *Researching Drama and Arts Education. Paradigms and Possibilities* (σσ. 156-166). London: Falmer Press.

O'Toole, J. (1992). *The Process of Drama: Negotiating Art and Meaning*. London: Routledge.

Pettersson, S. (2010). Hagedorn-Saupe, M., Jyrkkiö, T. & Weij A. et al., *Encouraging Collections Mobility – A way forward for museums in Europe*. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/2WSQ7tG>